

ОСІДАЧ Н. Б., КУЛЬЧИЦЬКИЙ І. М., ЛІХНЯКЕВИЧ І. О.
Національний університет “Львівська політехніка”

БІОЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ВЕЛИКИХ ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКАХ

У статті розглянуто визначення деяких біологічних термінів, що належать до найвищих рівнів таксономічної ієрархії, зокрема царств та відділів царства Рослини, у Словнику української мови в 11-и томах. Проаналізовано ці тлумачення з погляду їх відповідності біологічній систематиці та запропоновано можливі покращення.

Ключові слова: біологічна термінологія, термін, таксон, таксономія, систематика, тлумачний словник, лексикографія, царство.

В статье рассмотрено определения некоторых биологических терминов, которые принадлежат к высшим уровням таксономической иерархии, а именно царств и отделов царства Растения, в Словаре украинского языка в 11-и томах. Проанализировано эти толкования с точки зрения их соответствия биологической систематике и предложено возможные улучшения.

Ключевые слова: биологическая терминология, термин, таксон, таксономия, систематика, толковый словарь, лексикография, царство.

The article deals with the definitions of some biological terms which belong to the highest levels of the taxonomic hierarchy, namely kingdoms and phyla of the kingdom Plantae, in the Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. The definitions are analyzed from the point of view of their correspondence with the biological systematics, and possible improvements are suggested.

Key words: biological terminology, term, taxon, taxonomy, systematics, explanatory dictionary, lexicography, kingdom.

Ознакою кожної розвинутої мови є наявність для цієї мови великого тлумачного словника, який містить загальноживану лексику, що відображає лексичне розмаїття мови. Українська мова також має лексикографічну працю такого масштабу – це Словник української мови в 11-и томах (СУМ-11). Цю фундаментальну працю уклали і видали найкращі лексикографи країни в період з 1970 до 1980 року. Однак з того часу минуло вже декілька десятиліть, і на часі сьогодні створення оновленої версії цього, без сумніву, видатного лексикону. Швидкий темп сучасного життя зумовлює постійні зміни в лексичному складі мови, а, отже, виникає потреба у безперервному доповненні та виправленні існуючих словників.

Саме це завдання – завдання оновлення фундаментальних лексиконів – вважають особливо актуальним сьогодні автори праці [1: 3]. У зв'язку з цими настановами науковці Українського мовно-інформаційного фонду здійснюють роботу з укладання нового 20-

и томного Словника української мови (СУМ-20). Завдання, що їх ставлять перед собою укладачі, включають такі, як відображення об'єктивних змін у словниковому складі та семантиці, що відбулися за час між двома виданнями, усунення ідеологічних підходів у фіксації словникового складу та подачі матеріалу, забезпечення дериваційної повноти реєстру тощо [1: 167-168]. І хоча СУМ-20 укладають на основі попереднього видання – СУМ-11, це величезна робота, яка вимагає зусиль багатьох лінгвістів-лексикографів. Саме цим обумовлена **актуальність** статті.

Метою статті є дослідження представлення біологічної термінології в СУМ-11.

Об'єктом дослідження є біологічна термінологія.

Предметом дослідження є представлення біологічної термінології у великих тлумачних словниках.

Матеріалом дослідження служать шкільні та університетські підручники з біології та СУМ-11.

Новизна дослідження полягає в тому, що автори пропонують певні покращення в представленні біологічної термінології у великому тлумачному словнику української мови, що можуть допомогти укладачам нового СУМ-20.

Як відомо, до великого тлумачного словника входить, крім активної лексики літературної мови, також широковживана термінологічна лексика. Зокрема, у передмовах до Словника української мови в 11-и томах та Словника української мови в 20-и томах вказано, що до словників входять терміни та номенклатурні слова, які широко вживаються у писемній та усній мові, використовуються в популярних наукових виданнях, підручниках і посібниках, пресі тощо [2: VII; 3: 10]. Дослідження термінологічних та термінографічних питань перебуває в центрі дослідницької уваги великої кількості науковців, часто об'єднаних у різноманітні термінологічні комітети та комісії (як-от Комісія із зоологічної термінології при Національній академії наук України, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології при Національному університеті “Львівська політехніка” та багато інших). Однак особливо важливими в контексті роботи над СУМ-20 є праці тих вчених, які досліджують представлення спеціалізованої галузевої термінології в загальномовних тлумачних словниках. Це, наприклад, Л. Томіленко (Український мовно-інформаційний фонд),

Л. Симоненко (Інститут української мови НАН України), укладено ряд словників (наприклад, [4]) та ін. Однак необхідно зазначити, що досі немає детального дослідження представлення у великих тлумачних словниках біологічної термінології. Це лакуна, яку намагаються заповнити автори статті.

Тлумачення основних таксономічних одиниць уже було розглянуто в попередній статті [5]. У цій статті автори зосереджуються на продовженні аналізу визначень на матеріалі біологічної термінології за основними таксономічними категоріями.

Як відомо, на сьогодні виділяють такі основні одиниці таксономічної ієрархії живої природи (від найменшої до найбільшої): вид, рід, родина, порядок, клас, відділ, царство, домен (останній термін запропоновано в 1990 році; до цього найвищим таксоном вважалося царство).

Учені-біологи називають різну кількість царств: від чотирьох [6: 54] до семи [7: 154]. За загальноприйнятою сучасною класифікацією виділяють п'ять основних царств органічного світу: Дроб'янки (в [8] – бактерії), Гриби, Рослини, Тварини і Віруси [8: 12; 9: 11].

Одразу помітним є той факт, що в СУМ-11 відсутнє визначення поняття царства як терміна (це слово представлене в словнику лише в своєму нетермінологічному значенні [5: 269]). Відповідно, терміни на позначення п'ятьох царств живої природи не представлені в СУМ-11. Зокрема, термін *дроб'янки* взагалі відсутній у словнику, інші ж лексеми на позначення царств мають такі визначення:

Гриб – 1. Нижча безхлорофільна рослина, що має форму шапки, надітої на ніжку, і розмножується головним чином спорами. 2. перев. мн., біол. Нижчі спорові рослини – паразити рослинних, рідше тваринних організмів.

Рослина – 1. Організм, який живиться неорганічними речовинами повітря й ґрунту, є однією з форм існування живої матерії на Землі і разом з тваринними організмами належить до живої природи.

Тварина – 1. Будь-яка істота на відміну від рослини чи людини.

Вірус – бакт. Один із найдрібніших мікроорганізмів, що викликає інфекційне захворювання.

Як видно з визначень, у них не закладено поняття царства, що, зокрема, виражалось б наявністю окремого значення в словниковій статті, причому термін мав би вживатися в цьому значенні в множині.

Крім того, у наведених визначеннях присутні певні неточності. Наприклад, *гриб* – це *рослина*, в той час як згідно з біологічною систематикою гриби та рослини – це два окремі царства (хоча, як стверджено в [6: 57], багато посібників та підручників досі дотримуються ширшого розуміння рослинного царства як такого, що включає бактерії, синьо-зелені водорості, гриби і власне рослини). У визначенні вірусу немає ключової відмінності цих організмів від інших форм життя, а саме того, що вони не мають клітинної будови [7: 154; 8: 11; 9: 11]. Визначення тварини носить надто загальний характер і утворює замкнуте коло з визначенням істоти (*Істота – Живий організм; людина, тварина*). Для розмежування понять *рослина* і *тварина* варто ввести у визначення додаткові компоненти значення, наприклад, те, що рослині здатні утворювати органічні речовини з неорганічних (процес фотосинтезу), а тварини – ні.

На думку авторів, доцільно було б внести термін *царство* до реєстру словника для забезпечення дотримання принципу повноти представлення лексики в словнику (адже інші таксономічні одиниці в ньому присутні) і, відповідно, подати визначення п'яти основних (за найбільш розповсюдженою класифікацією) царств живої природи. Для цього необхідно додати *дроб'янки* до реєстру СУМ, а до словникових статей для лексем *гриб*, *рослина*, *тварина* і *вірус* слід додати окреме їхнє значення як назви царства органічного світу з поміткою *мн.* (множина).

Крім основних таксономічних одиниць виділяють також деякі проміжні. Такими є, наприклад, надцарства і підцарства. Виділяють два надцарства – прокаріоти (доядерні організми) та еукаріоти (ядерні організми). До прокаріотів належать дроб'янки, до еукаріотів – гриби, рослини, тварини [6: 54; 8: 13]. Віруси як неклітинні організми до цієї класифікації не входять. Поняття *надцарство*, *прокаріоти* та *еукаріоти* не представлені в СУМ-11, хоча така класифікація вважається однією з базових в біології і практично не викликає заперечень у вчених-біологів [6: 54].

Кожне царство далі поділяється на підцарства, зокрема це:

- для царства Дроб'янки: підцарство Бактерії та підцарство Ціанеї (Ціанобактерії), або Синьо-зелені водорості;
- для царства Гриби: підцарство Нижчі гриби, підцарство Вищі гриби;
- для царства Рослини: підцарство Багрянки, або Червоні

водорості, підцарство Справжні водорості, підцарство Вищі рослини;

- для царства Тварини: підцарство Найпростіші, підцарство Багатоклітинні організми [6: 56].

Більшість із цих термінів (*ціанобактерії, синьо-зелені водорості, багрянки, червоні водорості, найпростіші*, як і сам термін *підцарство*) відсутні в СУМ-11. Термін *бактерія* має таке визначення:

Бактерія – мікроскопічний одноклітинний організм; мікроб.

У той час, як деякі джерела подають бактерії як окреме царство [8: 10], у словнику ця лексема фігурує без прив'язки до якого-небудь рівня таксономічної ієрархії (царства чи підцарства).

Щодо лексеми *водорості*, то вона представлена в словнику так:

Водорості – мн. Нижча група водяних рослин, у яких відсутній поділ на стебло, листя й корінь.

Як бачимо, водорості трактуються як рослини, хоча насправді не всі їхні групи належать до цього царства: синьо-зелені водорості входять до царства дроб'янки, а червоні та справжні – до царства рослини.

Підцарство Багатоклітинні в межах царства Тварини також не представлено в СУМ-11; присутнє лише визначення поняття *багатоклітинні*, що стосується як тваринних, так і рослинних організмів:

Багатоклітинний – 2. у знач. ім. багатоклітинні, мн., спец. Тваринні або рослинні організми, що складаються з великої кількості клітин різної будови.

Складені терміни (*нижчі гриби, вищі гриби, вищі рослини*) отримують часткове тлумачення через словникові статті лексем *нижчий* і *вищий* відповідно:

Нижчий – 3. Найпростіший щодо ступеня розвитку, будови тіла.

Вищий – 3. Найскладніший, найдосконаліший за ступенем розвитку.

Введення термінів *надцарство* і *підцарство*, *прокаріоти* та *еукаріоти* до реєстру СУМ, а також внесення вищенаведених уточнень та доповнень до наявних словникових статей уможливить дотримання принципу повноти представлення лексики в словнику.

Розглянемо ще один щабель ієрархії – поділ царства Рослини на відділи. Повну схему поділу царства на підцарства, а підцарств – на відділи подає університетський підручник [7: 154] (шкільні підручники

обмежуються лише деякими з цим відділів). Класифікацію наведено в таблиці (зірочками відзначені відділи, представлені в шкільних підручниках [8; 9]).

Підцарство	Червоні водорості (Багрянки)	Справжні водорості	Вищі спорові рослини	Насінні рослини
Відділи	Червоні водорості*	Евгленові водорості*	Мохоподібні*	Голонасінні*
		Дінофітові водорості	Ринієподібні	Покритонасінні*
		Криптофітові водорості	Псилотоподібні	
		Рафідофітові водорості	Плауноподібні*	
		Золотисті водорості	Хвощеподібні*	
		Діатомові водорості*	Папоротеподібні*	
		Жовто-зелені водорості		
		Бурі водорості*		
		Зелені водорості*		

П'ять відділів із наведених у таблиці представлені в СУМ-11. Ось їхні визначення:

Діатомовий – Прикм. до діатомея. *Діатомея* – Мікроскопічні одноклітинні або колоніальні водорості жовтуватого кольору, оболонки яких складаються з двох половинок, насичених кремнеземом; діатомові водорості.

Мохоподібний – 2. у знач. ім. мохоподібні, мн. Тип вищих рослин, що не мають коренів і до яких належать мохи.

Папоротеподібний – 2. у знач. ім. папоротеподібні, мн. Тип вищих спорових рослин, що включає викопні й існуючі форми трав'янистих і дерев'янистих рослин з дуже розсіченим або складним листям.

Голонасінні, мн. Відділ вищих рослин, у яких насінні зачатки і насіння розташовані відкрито на плодолистках.

Покритонасінний – у знач. ім. покритонасінні, мн. Відділ вищих квіткових рослин, у яких насінний зачаток міститься у зав'язі.

Як видно з наведених визначень, лише два з них (для голонасінних і покритонасінних) відображають той факт, що це відділи царства Рослини. Папоротеподібні та мохоподібні визначені як *тип вищих рослин*, хоча в систематиці рослин немає таксона під назвою *тип*. Діатомові водорості означені взагалі без зв'язку із таксономією.

Видається логічним представити в словнику української мови принаймні ті відділи царства Рослини, які обговорюють в межах шкільної програми з біології (у таблиці вони позначені зірочкою). Крім того, з метою уніфікації варто було б ввести до визначень семантичну тему [1: 151] *відділ*.

Таким чином, у статті було розглянуто визначення основних термінів, що розміщені на найвищих щаблях таксономічної ієрархії, зокрема царств, надцарств, підцарств та відділів царства Рослини. При укладанні СУМ-20 автори пропонують внести певні покращення до наявних визначень (з метою їх уніфікації з погляду біологічної систематики) та ввести до реєстру словника визначення тих термінів, які відсутні в СУМ-11 (для забезпечення принципу повноти представлення лексики у великому тлумачному словнику). Надалі автори планують розширити дослідження, розглянувши також представлення відповідних термінів в енциклопедичних словниках.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії* / [В. А. Широков, В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков та ін.]. – К. : Довіра, 2010. – 295 с.
2. *Словник української мови: в 11-и т.* – Т. 1: “А – В”. – К. : Наукова думка, 1970. – 827 с.
3. *Словник української мови: у 20-и т.* – Т. 1: “А – Б”. – К. : Наукова думка, 2010. – 912 с.
4. *Зведений список мохів України* / [упоряд. : І. С. Данилків, П. Р. Третяк, Л. М. Петрова, І. М. Кульчицький]. – Львів : Українське ботанічне товариство, 1995. – 35 с.
5. *Osidach N. Some Aspects of the Presentation of Botanical Nomenclature in Large Explanatory Dictionaries* / N. Osidach, I. Kulchytskyi // *Proceedings of the VIth International Scientific and Technical Conference CSIT-2011.* – Lviv : Publishing House Vezha&Co., 2011. – P. 268–269.
6. *Жизнь растений* : в 6-ти т. / гл. ред. Ал. А. Фёдоров. – Т. 1 : Введение. Бактерии и актиномицеты / под ред. Н. А. Красильникова и А. А. Уранова. – М. : Просвещение, 1974. – 487 с.
7. *Ботаніка* : [підручник для студ. вnz] / [І. М. Григора, С. І. Шабарова, І. М. Алейніков]. – К. : Фітосоціоцентр, 2004. – 476 с.
8. *Соболь В. І.* Біологія: [підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / В. І. Соболь. – К. : Грамота, 2007. – 296 с.
9. *Ільченко В. Р.* та інші. Біологія : [підруч/ для 7 класу загальноосвітніх навч. закл.] / [В. Р. Ільченко, Л. М. Рибалко, Т. О. Півень]. – Полтава : Довкілля–К, 2007. – 240 с.